

Ұлы Отан соғысынан кейінгі Қазақстан ауыл шаруашылығындағы қарама-қайшылықтар мәселесі

Жұмашев Р.М., Ахметова Г.А.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

В статье проанализированы аграрная политика советского государства в послевоенный период в целом, проблемы последствий освоения целинных и залежных земель, исследование которых, в частности, требует применения новой исторической методологии, вплоть до настоящего времени, находящейся на стадии своего формирования. Авторы подчеркивают, что многие сегодняшние проблемы и противоречия, стоящие перед республикой, уходят своими корнями в общую историю народов СССР. В статье отмечена значимость решения аграрных проблем для современного Казахстана, предпринята попытка исследования аграрного развития республики в послевоенный период, основывающегося на комплексном изучении широкого круга источников и научных работ по истории края.

Study of Agricultural Policy of the Soviet state and the agricultural development of the country in the postwar period as a whole, the problem impacts virgin and fallow lands in particular, requires the use of a new historical methodology, which up until now at the stage of its formation. Many of today's problems and contradictions facing the republic are rooted in the common history of the USSR. We should also mention the importance of agrarian problems of modern Kazakhstan. In the article attempts to study the agricultural development of Kazakhstan in the postwar period, based on a comprehensive study of a wide range of sources and research works on the history of the region.

Соғыстан кейін қираған экономиканы, халық шаруашылығын қалпына келтіру Кеңес үкіметінің алдында тұрған басты міндет болды. Бұл бағытта ең алдымен жұмыс күшінің жетіспеуі кедергі жасады. Өндірістік, ауыл шаруашылық салаларына жұмыс қолының жетіспеуін толықтыру мақсатында 11 млн 365 мың адам, Кеңес Армиясы қатарынан 8 млн 500 мың адам босатылды. 1945 жылдың шілде–қыркүйегінде бірінші кезекте халық шаруашылығына қажетті мамандар жіберілді. Республикамызда 1946 жылы 18 наурызда қабылданған төртінші бесжылдыққа (1946–1950) арналған жоспар бойынша соғыстан бүлінген аудандарды қалпына келтіру, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының соғыстан бұрынғы дәрежесіне жетіп, одан едәуір асып түсу міндеті белгіленді. КСРО-ның еуропалық аймақтарында болған қуаншылық соғыстан зардап шеккен аудандардың ауыл шаруашылығына үлкен қиыншылықтар әкелді. Республиканың ауыл шаруашылық еңбеккерлері мүмкін болғанынша астықты мол жинап, астық пен мал шаруашылығы өнімдерін мемлекетке көп өткізу үшін аянбай еңбек етті. Жұмыс күшінің жетіспеуіне, ауыл шаруашылық машиналарының көпшілігі соғыс жылдарында қатардан шығып қалғанына қарамастан, ауыл шаруашылығының еңбеккерлері өздерінің мемлекет алдындағы міндеттемелерін ойдағыдай орындауға тырысты [1].

1946 жылы КСРО-ның көптеген аудандарында аштықтың басталған фактісі белгілі. Нан, ет өнімдері, сүт жетіспеді. Адамдар аштықтан өле бастады. Бірақ бұл елден мұқият жасырылды. Соғыстан кейінгі экономикалық саясаттың басты қағидасы — ауыр өнеркәсіптің біржақты жылдамдатылған дамуы болып қала берді. Материалдық мұқтаждықтарды қанағаттандыру соғыстан бұрынғы жылдардағыдай екінші кезекке ығыстырылды. Бұл коммунизм секілді игі мақсатқа жету үшін төзімнің қажеттігі жөніндегі насихаттық ұранмен ақталды. Істің шынайы жағдайын боямалап көрсету салты тарихи шындыққа қарсы күрес, социализм жеңістерін қорғау түрінде көрінді. Басқаша ойлаудың кішкене де болса көріністері, пікірлер плюрализмі, социализмді «қаралау» әрекеттері идеологиялық диверсиялар ретінде қарастырылды. Социализмнің дамуы мен нығаюына байланысты тап күресінің сақталуы мен шиеленісуі жөніндегі теориялық нұсқау да идеологиялық текетіреті Кеңес мемлекетінің өз ішінде де, халықаралық дәрежеде де арттыра түсті. «Халық жауларына», «социализм жауларына» қарсы науқан іс жүзінде үздіксіз жүргізілді. Дегенмен, 1947 жылы желтоқсанда карточкалық жүйе мен республика еңбекшілерін азық-түлікпен және өнеркәсіп тауарларымен мөлшерлі қамтамасыз ету жойылды. Осы жылы ақша реформасы жүргізілді. Азық-түліктің негізгі түрлерінен және ұннан істелінетін тағамдарға, етке, өнеркәсіп тауарларына деген баға төмендетілді. Кооперативтік сауданың дамуы нәтижесінде базардағы баға да төмендеді. Тұтастай алғанда, төртінші бесжылдық жылдарында баға үш рет төмендетілді. Сомның сатып алу қабілетінің нығаюымен қатар еңбекшілердің еңбекақысын арттыру жүргізілді. Ұлы Отан соғысы мүгедектерінің,

майданда қаза тапқандардың отбастарына әлеуметтік көмек көрсетілді. Жасы жеткендерге, асыраушысынан айырылғандарға, уақытша еңбек қабілетінен айырылғандарға зейнетақы тағайындалды. Көп балалы, жалғызбасты аналар талай жәрдем алды. Санаторийлер мен демалыс үйлеріне, пионер лагерьлеріне жеңілдік шарттарымен жолдамалар берілді. Бұл жылдары ақы төленетін қосымша демалыстар беру қалпына келтірілді. Мемлекеттік және кооперативтік кәсіпорындар мен ұйымдардың күрделі қаржылары есебінен халыққа арналған тұрғын үй құрылысының саны көбейді. Алайда, өкінішке қарай, жоғарыда келтірілген кеңес адамдарын «әлеуметтік қорғаудың жоғары деңгейінің» үлгілері, олардың өмірлік сұраныстарын қанағаттандыру көбінесе жасанды сипатта болды. Мәселен, карточкалық жүйенің жойылуы алдында бөлшек саудаға реформа жүргізіліп, оның жалпы деңгейі 1940 жылмен салыстырғанда үш еседей жоғары болып шықты [2; 247–263].

Ауыл шаруашылығы мамандарын даярлау және қайта даярлаудың жүйесі жолға қойылды. Жұмысшылар мен қызметшілердің ай сайынғы еңбекақысы бір жарым есе ғана көбейіп, 1950 жылы 64 сомды құрады, бұл сатып алушылық қабілеттің төмендеуіне әкеп соқты. Ерікті-мәжбүрлі түрде мемлекеттік займдарға жазылуға еңбекшілердің бір айлық жалақысы кетіп, олар артық еш нәрсе сатып ала алмады. Сол уақытта кең қолданылған бағаны төмендету насихат саясаты әуелден негізсіз болып, халықтың көпшілігі тұратын ауылдар мен деревнялардың тұрмыс жағдайын нашарлату есебінен жүргізілді. 1950-жылдардың басында колхозшылар жұмысшы мен қызметшілердің жалақысынан төрт есе аз алды. Үкімет жүргізген ауылдан азық-түлік өнімдерін өте төменгі бағаларға сатып алу саясаты ауыл еңбекшілерінің тұрмыс жағдайларының көтерілуіне қолайлы жағдай жасай алмады.

Төртінші бесжылдықтың аяғына қарай Қазақстан ауыл шаруашылығында 50683 трактор, 16 мыңнан астам комбайн, ондаған мың автомашина, шөп шабатын және басқа машиналар болды. Елімізде 1946 жылы 76 % МТС-тер жұмыс істесе, ал 1950 жылы елімізде 95 % колхоздарда істеді. Соған қарамастан, үкімет қабылдаған іс-шаралар ойдағыдай нәтиже бермеді. Өндірісті арттыру үшін ұсақ колхоздар ірі колхоздарға біріктірілді. Ұсақ колхоздарды ірілендіру шаралары іске асырылып, республикада 1945 жылы 6737-ден 1952 жылы 2047 колхоз қалды, немесе олардың жалпы саны 2 есеге жуық қысқарды. Бірақ өткен кезеңдердегідей басқару жүйесі шаруашылықтардың ішкі ісіне араласып, колхоздарға жоғарыдан бұйрық-нұсқау беріліп отырды. Осындай ахуалда колхоздар өнімді молайтуға дәрменсіз еді, өйткені олар өте ұсақ болатын. Ұсақ колхоздарды біріктіріп, ірі шаруашылықты қалыптастыру ұсақ колхоздарды ірілендіру саясаты жүргізілді. Колхоздарды ірілендіру саясаты ауыл шаруашылық машиналарын пайдалануға, маман кадрлармен қамтамасыз ету және үлкен егіндік, шабындық жерлерді пайдалануда алғашқы кезде жетістіктерге жеткізген болатын.

Колхоздарды ірілендіру саясаты белгілі дәрежеде табыстарға жеткенімен, теріс жақтары да орын алды. Колхоздарды ірілендіру шаралары сияқты күрделі іс асығыс түрде жүзеге асырылды, тіпті кейбір жағдайларда ауылды жаппай ұжымдастыру кезіндегідей күштеп жүргізілді. Мыңдаған шаруалар ата-қонысын, үй-жайын тастап, жаңа жерлерге іріленген колхоздар орталығына көшіп баруға мәжбүр болды. Осының салдарынан мыңдаған елді мекендер іске аспай, иесіз қалды. Жаңа жерлердегі қоныстанушыларға онсыз да ауыл шаруашылық өндірісіне жетпей жатқан қыруар қаржы жұмсалды. Оның үстіне машина-трактор станциялары таратылып берілді.

1948 жылы республикада ауылдар мен селоларды жаппай электрлендіру басталды. Сөйтіп, төртінші бесжылдық тұсында 752 колхоз, 317 МТС, 164 совхоз және 193 селолық аудан орталығы электрленді. Селолық электр станцияларының қуаты 1945 жылмен салыстырғанда 2,8 есе өсті. Ауыл еңбекшілерінің жағдайына тура немесе жанама түрде әсер еткен барлық қиыншылықтарға, бұра тарту мен жаңсақ есептерге қарамастан, олар елді қолдарынан келегенше азық-түлікпен қамтамасыз ете берді. Соғыстан кейінгі жылдары өнеркәсіп ауыл шаруашылығында дамудың біржақтылығын жоюдың қажеттілігі анық сезілді. Аграрлық секторды ынталандыру үшін мемлекет шаруашылықтардың бұрынғы қарыздарын жойып, салық көлемі елеулі түрде азайды. Ет, сүт, жүн, картоп, көкөністің сатып алу бағасы көтерілді. Ауыл шаруашылығы өндіріс жүйесін жақсартуға бағытталған реформалар қалыптасқан шаруашылық жүргізу құрылымының негіздеріне әсер етпеді, әміршіл-әкімшіл жүйе әлі де үстемдік етуін жалғастыра берді. Дегенмен, ауыл шаруашылығын өркендетуде елеулі қиыншылықтар болды. 1946 жылы қуаншылық болып, астық шықпай, халық азық-түлік тапшылығының зардабын шекті. Колхоз, совхоз, МТС-тардағы техника ескірген, еңбек өнімділігі төмен еді. Ауыл шаруашылық жарғысын (уставын) бұзушылық етек алды. Колхозшыларға

еңбек күнге өнім өте аз мөлшерде бөлінді. Олардың еңбекке ынталылығы төмен болды. Осыған байланысты әкімшіл-әміршіл жүйе қатал саясат жүргізіп, село тұрғындарын мәжбүрлікте ұстады. Жергілікті жағдаймен есептеспей, жоғарыдан жоспарлап, аппарат тарапынан бұйрық беріліп отырды. «Әскери коммунизм» кезеңінің азық-түлік саясаты жалғастырылды.

Республикада төртінші бесжылдықта егіс көлемі бір миллион гектардан аса ұлғайды. Ауыл шаруашылық дақылдарының шығымдылығы артты. 1950 жылы астықтың жалпы түсімі 47654 центнерге жетіп, соғыстан бұрынғы дәрежесінен 89 %-ға асып түсті. Ірі қара малдың, қой мен жылқының жаңа тұқымдары өсіп жетілді. Малдың жалпы саны өсті: ірі қара мал 27 %, қой мен ешкі 70, жылқы 71 %-ға көбейіп, шошқа 2,7 есе артты. Алайда ауыл шаруашылығы сияқты азық-түліктегі, өнеркәсіптегі, шикізаттағы халық сұранысын қанағаттандыра алмады. Бұған колхоздарды, жалпы ауыл шаруашылығын басқарудың әміршіл-әкімшіл жүйесі себеп болды. Жоғарыдан жоспарлау, бюрократиялық аппараттың күш көрсетуі өндірушіні өндіріс құралдарынан да еңбек нәтижелерінен де шеттетті. Колхозхозшылардың еңбегіне өніммен ақы төленді. Колхозхозшыларда төлқұжат болмады, олардың есебі селолық кеңестер жасаған тізімдер арқылы ғана жүргізілді. Бұл олардың мекенжайын еркін өзгертуіне мүмкіндік бермеді, олар заңды түрде колхозға байланды, басыбайлы шаруалар сипатына айналды. Алайда ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру елдің өскелең қажеттерінен айтарлықтай артта қалды. 1950-жылдардың басында халықтың саны қалалар мен өндіріс орталықтарында көбейді, осыған байланысты астық қажеттілігі бірден көтерілді. Колхоз егін салудан, астық жинаудан 1949–1950-жылдары орта жылдық жалпы өндірісі 1909–1913-жылдарға қарағанда тың игеруге дейін сегіз миллион тоннаға ғана көтерілді. Жұмсалған астық шығыны өндірілген өнімнен асып кетті, сондықтан қажетті астықты мемлекеттік қордан алуға мәжбүр болды. Дағдарыстық тенденцияның беті ашылды. Колхозшылардың еркін жүріп-тұруын шектейтін соғысқа дейінгі нормалар сақталды: ауылдық кеңестердегі тізімге тіркелді. Осындай қателіктер мен қиындықтарға қарамастан, шаруалар елді асырап отырды.

1953 жылғы қыркүйекте болып өткен СОКП-ның ОК Пленумы ауыл шаруашылығында орын алған жағдайға талдау жасап, оның даму болашағын анықтады. Мемлекет тарапынан ауыл шаруашылық саласына көп көңіл бөліне бастады. Колхоздарға біраз дербестік берілді, ауыл-село еңбеккерлерінің өнім өндіруге деген материалдық ынталылығы арттырылды, ауыл шаруашылық өнімін дайындау және сатып алу бағасы көтерілді, аграрлық секторды техникамен жабдықтау біршама жақсарды, онда электр қуаты кеңірек қолданатын болды, колхоздар мемлекетке төлеуге тиісті қарыздарынан босатылды. Бірақ елде қалыптасқан басқару жүйесі ауыл шаруашылығының дамуын экстенсивті жолмен жүргізе берді. Азық-түлік тапшылығын шешу, астық өндіруді арттыру мақсатында тың және тыңайған жерлерді игеру идеясы пайда болды.

Қазақстанның соғыстан кейінгі жағдайын зерттеген Т.Омарбековтың «XX ғасырдағы өзекті мәселелері» еңбегінде еліміздің соғыстан кейінгі зиянға ұшыраған экономикасын қалпына келтіру жағдайларына тоқтала келе, ауыл шаруашылығын өркендету ісінде айрықша маңызды болды деп есептелетін тың және тыңайған жерлерді игеру ісі талай жылдар бойы тек марапаттау ыңғайында біржақты, көтеріңкі сөздермен бағаланып келгендігі жазылған. Тың және тыңайған жерлерді игерудің кейбір көлеңкелі тұстары турасында бүгінгі уақытта ғана айтыла бастады. Республиканың тарихи тағдырындағы өзіндік орны үлкен осы жай тарихшыларды да толғандыруда. 1950-жылдардағы елдегі астық тапшылығы, оның ішінде азық-түліктік дақыл-бидайдың үлкен тапшылығы орын алған. Мал шаруашылығының санының өсуі нашарлауын да келтірген еді [3; 125–132].

Сонымен, соғыстан кейінгі жылдары республиканың колхоз және совхоз өндірісін ұйымдастыруда бірталай кемшіліктер бар екенін егіншілік мәдениетінің мейлінше төмен дәрежеде екендігін, қоғамдық мал шаруашылығының қанағаттанғысыз екенін көрсетті. Кеңес дәуірінде КСРО-ның ауыл шаруашылығы социализмнің экономикалық заңдары негізінде дамыды. Еңбек өнімділігін экстенсивті жолмен үнемі арттырып отыру, халық шаруашылығының орталықтан белгіленген және бақыланатын жоспарға сәйкес дамуы, еңбегіне қарай бөлу және басқа заңдар ауыл шаруашылығында белсенді әрекет етті. Колхоздар мен совхоздарда еңбек өнімділігі, жалпы және таза табыс, өнім және өндірістің рентабельдігі, тағы басқа осы сияқты көптеген экономикалық категорияларды есептеудің әдістемесі ғылыми негізде жасалынбады.

1953 жылы 31 млн т жетер жетпес астық дайындалды, ал бірақ 32 млн т астам астық жұмсалды. Бұл кезеңде саяси билікте де үлкен өзгерістер болған еді. 1953 жылы 5 наурызда КСРО-ның ұлы көсемі Сталин қайтыс болды. Н.С.Хрущевтің басына бақ қонып, «ұлы көсемге» кезінде адал қызмет етіп, әміршіл-әкімшіл жүйенің саясында тәрбиеленіп өскен оны 1953 жылы қыркүйекте КСРО-ның

бірінші хатшысы етіп тағайындады. Хрущев билік құрған 1953–1964 жылдар тарихи кезеңде Қазақстан тарихы үшін де өзіндік өзгерістер әкелді. Қазақ халқының, республика еңбекшілерінің болашағына тосын бетбұрыс жасалды. СОКП XX съезінде И.В.Сталиннің жеке басқа табыну идеологиясын айыптап, үзілді-кесілді тойтарыс берді. Оның алдамшы «жылымығы» Сталинмен оның жақтастары құрған жүйеге қарама-қайшы келді. Ақырында осы Хрущевтің саясаты оның биліктен кетуіне алып келген еді. Хрущев Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеттерінің бірінші хатшыларын қабылдады. Ол ең алдымен республикада бай мүмкіндіктердің нашар пайдаланылып отырғандығын, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы өндірісін өрге бастырудың келелі мәселелерін көтеруде ынта жоқтығын айыптады. Ол ең алдымен республикада тың және тыңайған жерлерді игеру, ауыл шаруашылығын онан әрі өрге бастыру жөнінде шаралар белгілеп, оларды СОКП Орталық Комитетіне тапсыруды ұстанды [2; 247–263]. Н.С.Хрущев және төңірегіндегілер тез арада ауыл шаруашылығының тарихта болмаған өсуін қамтамасыз ету үмітімен тың және тыңайған жерлерді игеру реформасын шұғыл жүзеге асыруға кірісті. Осы тың игеру кезінде жетістіктермен қатар елеулі қателіктер де жіберілді. Әуелі оның экономикалық тиімділігіне келер болсақ, тың және тыңайған жерлерді игеру ұзақ жылдар бойы бұрынғы Одақ ауыр халде ұстады. Тың игеруші аудандарға бұрынғы негізгі астықты аудандарға бұрынғы негізгі астықты аудандардың есебінен мол қаржы, техника, құрылыс материалдары, ауыл шаруашылық еңбеккерлері мен құрылысшылар жіберілді. Ол жеткілікті ғылыми негізсіз, шұғыл түрде жүзеге асырылды. Осы себептерге байланысты тың игерудің басты міндеті — астық өндіруді арттыру күткен нәтиже әкелмеді. Экономистердің пікірінше, тыңға кеткен қаржыны бұрынғы астық өндіруші аудандарға жұмсағанда одан әлдеқайда көп табысқа жетуге болатын еді.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Н.С.Хрущев ұсынған бағдарламаны талқылап, егіс көлемін төрт жылда 1954–1957 жылдары 2,5 млн гектарға көбейту мүмкін деп ұйғырды. 1954 жылғы ақпан-наурыз — СОКП ОК-нің Пленумы «Елімізде астық өндіруді одан әрі арттыру, тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» қаулы қабылдады. Тың жерлер игерілетін аймақтарда Қазақстан, Сібір (Алтай, Краснояр өлкелерінде), Орал, Солтүстік Кавказ, Қиыр Шығыстың кейбір аудандарында жаңа тың және тыңайған жерлердің есебінен астықты дақылдар егістігінің көлемін кеңейту көзделді. 1954–1955 жылдары 1 млрд 200 млн пұт астық алу белгіленді. Қазақстандағы тың жерлерді игеретін аудандар: Көкшетау, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Торғай, Павлодар облыстары таңдалған болатын. Тың игеруге басқа республикалардан адамдар көшіріліп әкелініп, оларға көптеген жеңілдіктер жасалды: дүние-мүлкімен тегін көшірілді, әр отбасына 500–1000 сом мөлшерінде бір реттік көмек көрсетілді, 10 жылдық мерзімге үй салу үшін 10 мың сом несие берілді, оның 35 %-н мемлекет төледі. Бұдан басқа да материалдық, азық-түлік т.б. көмектер берілді. Тың игеруге келгендер ауыл шаруашылық салығынан босатылды. 1954–1959 жылдары тың және тыңайған жерлерді игеруге 20 млрд сом жұмсалды. 1954–1962 жылдары республикаға 2 млн-ға жуық тың көтерушілер келді, оның ішінде механизаторлар мен партия, кеңес, ауыл шаруашылығы мамандарының саны 600 мыңнан асты. 1954 жылы Кеңес Одағында 13,4 млн гектар жаңа жер, оның ішінде Қазақстанда 6,5 млн гектар жер игерілді. 1956 жылға қарай КСРО-да егістік көлемін 28–30 млн гектарға жеткізу көзделді. Тың жерлерді игеру ісі ерекше қарқынмен, асығыс түрде жүргізілді. 1955 ж. 9,4 млн гектар жер жыртылды. Ал жоспар бойынша 7,5 млн гектар болатын [4].

Л.И.Брежнев 1955–1956 жылдары Қазақ КСР Бірінші хатшы қызметін атқарған уақытта Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игеру науқанымен тұспа-тұс келген. Хрущев қатысып отырған үлкен кеңестердің бірінде, өте жақын арада мол астық алатыны жөнінде мәлімдеме жасаған. Л.И.Брежнев уәде бергенде мынаған анық сенді: «Қазақстанның берекелі даласын қанша жыртысаң да қой дейтін қожа, әй дейтін әже» жоқ. Яғни, көп жерді — «жаңа тың жерлерді» жыртып, уәдені қалай да болса орындауға толық мүмкіншілік бар. Алғашқы пұттың буына мастанған Одақтың және республиканың басшылары тағы да жаңа жерлер жыртуға құлшына кірісті. «Қанағат қарын тойғызады» деген мақал естен шықты. 18 млн гектардан алынған миллиард пұт астық та аз болып көрінді. «Алдағы уақытта біз белгілеген межеге жерді бей-берекет пайдалану жолымен емес, тың талаптарын қосымша айналымға енгізу жолымен жете аламыз», — деп масаттанды Л.И.Брежнев [3; 424–467].

Тың игеру жылдары Қазақстанда 25 млн га жер игерілді (Одақ бойынша 41 млн га). Қазақстанда егістік жерлердің көлемі артты. Астық өндіру көлемі жағынан Қазақстан Одақта 2-орынға шықты. Соның арқасында Қазақстан Орта Азия мен Сібірді, Оралды астықпен қамтамасыз етті. Тың игеру жылдарында Қазақстан көп ұлтты республикаға айналды. Экономиканың басқа салаларының

дамуына әсер етті. Қазақстан жерінде көптеген тұрғын үйлер, құрылыстар, мәдени объектілер салынды. Он мыңдаған шақырым жолдар төселді. Жүздеген совхоздар құрылды (1954 ж. 120-дан астам), елді мекендер көбейді. Халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету біршама жақсарды. Ауыл шаруашылығын көтеру халықтың ел-ауқатын арттыру барлық қоғамның басты міндеті болып табылады. Кеңестік дәуірде азық-түлікке байланысты жасалған социалистік реформалардың барлығы бірдей жеңіске жетпегені белгілі. Тың жерлерді игеру бүкіл кеңес елінің, оның ішінде Қазақстан өміріндегі ерекше құбылыс болды. Тың жерлерді игеруге байланысты басталған үлкен іске бүкіл ел болып жұмылғандықтан, елеулі өзгерістер болғаны шындық еді.

Бұл үрдіске Президент Н.Ә.Назарбаев: «Қазақстан тыңының өз жұлдызды сәттері болды, бірақ ащы жеңілістер де болмай қалған жоқ. Бұл аса маңызды осы науқанды жоспарлау мен жүзеге асыру кезінде жіберілген қателіктер мен кемшіліктердің салдары. Қазақстанның баға жеткісіз жер байлығын игеру қандай да бір терең ойластырылған жоспарсыз және ғылыми негіздеусіз басталды», — деп тың және тыңайған жерлерді игерудің әділ бағасын берген болатын [5].

1954 жылы басталған республикадағы тың жерлерлерді игерудің қортындылары, оның ауыл шаруашылығында жалпы республиканың астық меселесін шешудегі алатын орнын атап көрсетсек. Еңбек қарқынының арқасында егістік алқабы Қазақстанда отыз алты жарым млн гектарға дейін жетеді. Бұл біріккен Германияның аумағынан да артық. Жұмыстың мұндай көлемі орасан зор қаржыны, тиісінше техникалық қамтамасыз етуді, мыңдаған тракторлар мен комбайндарды, автомашиналарды, басқа да ауыл шаруашылық жабдықтарды талап етті. Бұған бүкіл ел көмектесті. Тың игерудің осындай табыстарымен қатар көлеңкелі жақтары, оны мен солы, пайдасы мен зияны да болғаны ақиқат.

Қазақстанда агрохимиялы қызметтің, өсімдік қорғау мен ветеринарлық тиімді жүйесі, бірегей астық шаруашылығы институты құрылды. Тың игеру жылдарында республика ірі мал шаруашылығы базасына айналды. Егіншіліктің дамуы, тіпті жайлым алқаптарының қысқаруына қарамастан, жем-шөп базасын нығайтуға мүмкіндік берген еді. Тың игеру Қазақстан жерінде үлкен ауқымда жүзеге асырылып, республика өміріне жан-жақты әсерін тигізген. Елді астықпен қамтамасыз ету тың игеру арқылы негізінен шешілгені, тың игерудің ауыл шаруашылығының басқа салаларының және машина жасау, тыңайтқыш өндіру, күрделі құрылыс, тағы басқа да халық шаруашылығы салаларының дамуына ықпалын тигізгенін атап өтті. Бұл тарихи шындық. Келтірілген фактілер оң өзгерістердің кейбір түрлері болып табылады.

Көптеген жылдар бойы тың жерлерді игеру партия көрегендігі, мемлекет жеңісі ретінде дәріптеліп келді. Ал оның көлеңкелі жағы туралы ештеңе айтылмады және айтылуы да мүмкін болмады. Ең алдымен Қазақстанға келген тың көтерушілер арасында арамтамақтар мен қылмыскерлер де болды. 1954–1955 жылдарда Қазақстанға келген 650 мың тың игерушінің 150 мыңы ғана механизаторлар болды. Нәтижесінде көптеген тәртіп бұзушылықтар, қылмыстар болып тұрды. Тың игеруге байланысты жайылымдар мен жем-шөп дайындайтын алқаптардың көлемі тарылды. Мал шаруашылығының дамуы артта қалды. Мал шаруашылығының азаюына байланысты ет, сүт өнімдерінің көлемі де азайды. 1956 жылы Отанға тапсырылған млрд пұт Қазақстан астығы уақытында жиналмай, қар астында қалды, біразы іріп-шіріп кетті. Сырттан келген мамандардың тұрақтамауы жаппай етек алды. Сырттан келушілер көп болып, қазақтар ата қонысында азшылыққа айналды: 1954–1962 жылдыры 2 млн адам келді. Қазақтар республика тұрғындарының үштен бірінен де аз болды. Мысалы, 1897 жылы 85 % болса, 1962 жылы 29 % ғана болды [6]. Ауыл шаруашылық өндірісі мен халық санының өсуінен тұрғын үй салу қырқыны және мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету артта қалды. Экологиялық жағдай күрт нашарлады. Аса көп территория жыртылып, нәтижесінде көп жерлер тіршілікке жарамсыз болып қалды. Топырақ эрозияға ұшырап, жердің құнарлылығы азайды. Қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері аяққа тапталды. Тың игерушілер арасында қазақ халқының ұлттық намысын қорлайтын теріс пікірлер тарады. Тың игеру жылдары қазақ халқының салт-дәстүрлері, мәдениеті, ұлттық руханияттары ескерілмеді. Қазақ мектептері, балабақшалар, қазақ тіліндегі газет-журналдар саны азайды. Қазақ тілінің қолдану аясы тарылды. Осының барлығы қазақ халқының бір бөлігінің өз ана тілін ұмытуына әкеп соғып, халықтың ерекшеліктері, ұлттық намысы біртіндеп жоғала берді.

Тың жерлерде бұрын болып көрмеген көлемде жерді жырту орны толмас экономикалық апаттарға алып келді. Тың игерудің алғашқы жылдарында есепсіз жыртылған жерлердің ғылыми түрде «гумус» деп атайтын, жоғарғы қабаты шаң-тозаңға айналып ұшып кетті. Осының салдарынан 8 млн астам жер құнарлығын жоғалтып, айналымнан шығып қалды. Өйткені қалыңдығы 1 см гумус қалыптасуы үшін аз дегенде 2–3 ғасыр уақыт керек. Жердің есепсіз жыртылуы, оның эрозияға

ұшырауы мал шаруашылығына кері әсерін тигізді. Қазақстанда тың және тыңайған жерлердің тарих тағылымдары осындай. Бұлардан дұрыс қорытынды шығару, кезінде орын алған олқылықтарды болдырмау — бүгінгі күнгі ұрпақтың қасиетті міндеті. 50-ші жылдар және одан кейінгі жылдары аудан, облыс ішіндегі негізгі астық және мал шаруашылығы аудандары болып табылады. Сол жылдары Ертіс өзені жағалауында орналасқан шаруашылықтарда көкөніс пен картоп егісін кеңейту, сондай-ақ көкөністің ерте егілетін сорттарын өсіру үшін жылыжайлар мен көшетхана шаруашылықтарын құру жөнінде шешім қабылдады. Жаңа кеңшарларда көптеген мәдени-ағарту мекемелері салынды: мектептер, мәдениет үйлері, дәрігерлік амбулаториялар [7].

Тың игеру науқаны ой елегінен өткізілген ғылыми негізде, нақтылы бағдарлама бойынша жүргізілмеді. Соның нәтижесінде миллиондаған гектар жер жел эрозиясына ұшырады. Тың игерудің мал шаруашылығына тигізген кері әсерін де мойындау қажет. Тың игеруде елімізде орын алған ауыл шаруашылығындағы қайта орналастыру және мамандандыру процестері Қазақстанның солтүстік облыстарындағы, мал шаруашылығының төрт түлік малдың дамуына қолайсыз әсерін тигізді, жайлымдардан айырылған түйе және жылқы шаруашылықтары ақсады. Еліміздің сол кездегі басшылығы интернационализмге басты идея ретінде ұстап, тың игерілген аудандардың ұлттық сананы және мүддені шын мәнінде ескерусіз қалдырды. Осы келтірілген мысалдардан тың игеруде жіберілген қателіктер мен шешімін таппаған мәселелердің баршылығы көрінеді.

Ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық жағынан жабдықтау мәселесі толық шешіле қоймады, әліде қол еңбегі басым болды. Ауыл шаруашылығы мамандары: агроном, мал дәрігері, зоотехник, инженер-механиктер жетіспеді, сондықтан да агрономиялық, зоотехникалық іс-шаралар өз дәрежесінде жүргізілмеді. Соның салдарынан өнім өндіруге жұмсалатын шығын көп болып, рентабельдік төмендеді, еңбекті ұйымдастыру мен оған ақы төлеудің озық түрлері кең таратылмады. Алқаптарды өңдеу мен астық өндірудің қандайлық үлкен қиындықтарға түскендігі белгілі. Шаруалар өз өнімдерінің қожасы саналмады. Астықтың бағасы оның өзіндік құнынан әлдеқайда төмен болды. Егін орағы экономиканың мүлде басқа салаларынан орасан көп техника мен адамдарды қатыстыра отырып, қабылданған нұсқаулар мен шешімдер шаруашылығының қайтарым заңын бұзды. Сол кездің өзінде егіншілікте топырақ өңдейтін тиімді машиналар, өсімдіктердің өңгіштігіне ықпал жасайтын тыңайтқыштар жүйесі қайтадан ойластырылмады.

Астық және мал шаруашылығының өнімдерін өндіру жөніндегі өкімет қабылдаған іс-шараларды жүзеге асырудың нәтижесінде республиканың ауыл шаруашылығының барлық салаларын өрге бастыру үшін барлық қажетті жағдайлар жасады. 1950–1960-жылдары республикада колхоздарды совхоздарға айналдыру және жаңа мамандандырылған совхоздар құру науқаны қарқынды жүргізілді [8]. Ірі совхоздар халықты қажетті азық-түлікпен қамтамасыз ету міндетін тезірек және толығырақ шешуге қабілетті деп есептелді. Бұл совхоздардың өндірістік бағыты әр түрлі болды: ет-сүт өндіретін, астық, мақта, тағы сол сияқты. Мамандандырылған ірі совхоздардың ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуда айтарлықтай үлесі болғаны шындық.

Мұның соңы, құру негізгі нәтиже бермеді, бұрынғы совхоздарда және олардың негізде құрылған ірі совхоздар да халықтың азық-түлікке деген қажеттілігін түпкілікті шеше алмады. Мұның үстіне осы жылдары ауыл тұрғындарының меншігіндегі көмекші шаруашылықтарды қысқарту жөніндегі өкімет саясатының жүзеге асырыла басталуы жағдайды одан әрі қиындата түсті.

Ауыл шаруашылық еңбеккерлерінің өз еңбегіне деген ынталығы шаруа қожалықтарын қорғау тағы басқа шаралар жүргізудің орнына тек жоспаршылдық саясат жүргізу жеке шаруа қожалықтарының және колхоздардағы еңбек өнімділігін арттыруға кедергі жасады. Демократия көріністері СОКП Орталық Комитетінің асығыс өткізген мәжілістері мен пленумдары сонымен бағаланады. 1953–1964-жылдардың аралығында ауыл шаруашылығы жөнінде арнайы мәселе он бір пленумда және тағы екеуінде күн тәртібіне қойылды. Аталмыш материалдарды жоғарыдан да төменнен де жүргізді, оларды орындау үшін жергілікті жерлерде мыңдаған қаулылар және міндеттемелер қабылданды [9].

1950–1960-жылдардағы халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету өткір проблемаға айналды [10]. Шет елдерден астық және басқа да тамақ өнімдерін сатып алу қажеттілігі туғандықтан, халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді шешудің жолдары үздіксіз қарастырылды. Қиындықтардан шығу үшін агроөнеркәсіптік бірлестіктер құру, ауыл шаруашылығын интенсивті түрде дамыту бағытында елеулі аграрлық реформалар жүргізілді. Республикада ауыл шаруашылығының дағдарысқа душар болуының негізгі себептері ретінде мыналарды айтуға болады: Кеңес өкіметі дәуірінде мықты орныққан әкімшіл-әміршіл жүйе кезеңінде жүргізілген реформалар орасан зор қаржы талап ететін

мазмұнда іс жүзіне асырылды; шаруашылықты басқару жүйесінде өндірісті ұйымдастырудың экономикадан тыс әкімшілік тәсілі үстемдік етті, экономика саласында нарықтық қатынастарға күштеп ауыл шаруашылық реформаларды өмірдің өзі талап еткенімен, оған жол берілмеді [11].

Қорыта айтқанда, соғыстан кейінгі жылдарда ауыл шаруашылық саласында ірі өзгерістер болып, колхоздар мен совхоздардың экономикасын көтеруге бағытталған шаралар жүйесін жүзеге асыруға талпыныстар жасалды. Ауыл шаруашылығы қалпына келтіріліп, бірнеше жылдарға арналған жоспарлар белгіленді. Ауыл шаруашылығы қалпына келтіру мақсатымен өндірісті мамандандыру процестері қанат жайды. Ауыл шаруашылығы секторында осындай қол жеткен жетістіктерге қарамастан, басқаруда жіберілген көптеген кемшіліктер республиканың ауыл шаруашылық жүйесінде орын алды. Бұл, біріншіден, Қазақстандағы аграрлық саясаты ауыл шаруашылығын дұрыс басқара алмауынан, жүйелілік пен сапалылыққа көңіл бөлінбеуінен және мамандардың тиімді ұсыныстары ескерілмегендіктен, орын алды.

Екіншіден, ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту бағытында қажетті қаржының бөлінуі және оны пайдалануда дұрыс шешім қабылданбады. Сондай-ақ ауыл шаруашылығы жүйесіне жергілікті жердің табиғи ерекшеліктерін және жергілікті тұрғындардың дәстүрі, салтын, ұлттық психологиясын білмейтін мамандардың, басшылардың сырттан келуі де өзіндік зиянын тигізді.

Үшіншіден, республикадағы ауыл шаруашылық саласындағы жергілікті табиғи, саяси, экономикалық және этникалық ерекшеліктерге жете мән берілмеді. Ауыл шаруашылығын дамытудың экстенсивті бағытын ұстау оның дамуына кері әсерін тигізді.

Соғыстан кейінгі алғашқы жылдары колхоз және совхоз өндірісін ұйымдастыруда көптеген кемшіліктердің орын алғаны кейіннен анықталды. Мәселен, колхоз өмірінің демократиялық негізде басшылыққа алынуы тиіс ауыл шаруашылық артелінің жарғысы әміршіл-әкімшіл басқару ықпалымен бұрмаланған, колхоздарда шаруашылық басшылары сайланбаған, оларды шын мәнінде партия комитеттері тағайындаған. Осындай кемшіліктерді жою үшін нақты шаралар жүзеге асырылды, жалпы партия және кеңес органдары ауыл шаруашылығына басшылық ету тәсілдерін қарап, әкімшілікке салынушылыққа жол бермеуге, колхоздардың ішкі демократиясын қалпына келтіруге басты назар аударылмады. Еліміздің экономикасының дамуында тың игерудің әсеріне өзіндік баға бере отырып, оның кейбір көлеңкелі тұстарын сынап, бүгінгі уақыттың өзекті мәселесіне айналдыра отырып, болашақта еліміздің аграрлық секторында бұндай қателіктерге жол бермеуіміз қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. *Козыбаев М.К.* Қазақстан на рубеже веков: размышление и поиски. — Алматы: Ғылым, 2000. — 388 с.
2. *Қозыбаев М.* Ақтандақтар ақиқаты. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1991. — 247 б.
3. *Омарбеков Т.* XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. — Алматы: Өнер, 2003. — 552 б.
4. *Омарбеков Т.* 20–30-жылдарындағы Қазақстан қасіреті. — Алматы: Санат, 1997. — 424–467-б.
5. *Назарбаев Н.Ә.* Біз пайда болған проблемаларды дербес шешеміз және тыңға жаңа тыныс тіршілік береміз // Егеменді Қазақстан. — 1994. — 6 ақп. — 2-б.
6. *Крайская З.В., Челлини Э.В.* Архивоведение. — М.: Изд-во НОРМА, 1996. — 224 с.
7. *Нұрпейісов К., Әбжанов Х.* 51-жылдың ызғарлы күзі // Қазақстан коммунисті. — 1991. — № 3. — 52-б.
8. Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане. — М., 1959. — С. 56.
9. Расцвет земли казахстанской: Книга-репортаж о развитии сельского хозяйства Казахстана. — Алма-Ата: Қайнар, 1982. — С. 23.
10. *Василенко В.Н.* Целинный потенциал. — Алма-Ата: Қайнар, 1983. — С. 89.
11. Сорок лет целины: К 40-летию освоения целинных и залежных земель в Казахстане: Кр. стат. сб. / Госкомитет РК по статистике и анализу. — Алматы: Казинформцентр, 1994. — С. 62–63.